

Michał Mijalski

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Wsparcie sportowców z niepełnosprawnościami na przykładzie Krakowa, miasta-gospodarza Mistrzostw Europy w AMP Futbolu w 2020 roku

1. Wstęp

Problem wykluczenia społecznego to zagadnienie coraz częściej poruszane na forum Unii Europejskiej. Jest to również jedno z najważniejszych zmartwień wśród tych, z którymi przychodzi nam się mierzyć u progu drugiej i trzeciej dekady lat dwudziestych XXI wieku. Dzieje się tak, ponieważ wciąż pojawiają się nowe zjawiska, które dodatkowo potęgują skalę tego problemu (Frieske 2008, s. 1). Nie dziwi zatem fakt, że Komisja Europejska, w ramach Strategii Europa 2020, sformułowała cel, by walczyć z wykluczeniem społecznym, a dokładniej, by ograniczyć o 20 milionów liczbę Europejczyków zagrożonych ubóstwem (*Strategia Rozwoju...* 2012, s. 35).

Koncepcja wykluczenia społecznego narodziła się w latach siedemdziesiątych i bezpośrednio wiąże się z publikacją pt. *Les exclus* (fr. *Wykluczeni*) autorstwa Rene Lenoira (*Inkluzja społeczna...* 2020, s. 1). Za osoby wykluczone uznał on wszystkich obywateli, którzy ze względu na niepełnosprawność fizyczną, umysłową lub społeczną nie mogli uczestniczyć w rozwoju

społeczno-ekonomicznym Francji (Estivill 2003, s. 5). co warte podkreślenia, zjawisko wykluczenia występowało już znacznie wcześniej: w starożytnych Atenach (ostracyzm), w starożytnym Rzymie (proskrypcja) czy też niewolnictwo i wszelkiego rodzaju banicje. Wybitny niemiecki socjolog, Max Weber, wykluczenie postrzegał jako formę zamknięcia społecznego. Pojęcie wykluczenia społecznego ma charakter globalny i występuje w każdej formacji ustrojowej (*Inkluzja społeczna...* 2020, s. 1), choć zwłaszcza w trwającym stuleciu znacząco rozciągnięto zakres tego pojęcia, które obecnie stosuje się także w odniesieniu do kwestii zmian demograficznych, stanu zdrowia, ubóstwa, mobilności czy też niskiego poziomu edukacji (*Policy Brief...* 2013, s. 3).

Przyczyny wykluczenia społecznego mogą być różne w odniesieniu do poszczególnej jednostki. Anetta Jaworska wyodrębniła trzy zasadnicze grupy przyczyn: a) nieprawidłowe funkcjonowanie polityki państwa względem osób dotkniętych problemem bezrobocia, bezdomności, osób opuszczających placówki opiekuńczo-wychowawcze itp.; b) wybory podejmowane przez poszczególne jednostki, które decydują się na tzw. samowykluczenie, czyli życie na marginesie społeczeństwa; c) odmienność, która może wynikać z przynależności do mniejszości narodowych i/lub religijnych oraz niepełnosprawności (Jaworska 2013, s. 37-38).

Klasyfikacja ta, zwracająca uwagę na różnorodne aspekty, ukazuje wielowymiarowość zjawiska wykluczenia społecznego. Nie ogranicza się ono wyłącznie do niemożności uczestniczenia w życiu społecznym czy wspólnotowym, ale również implikuje ograniczenie dostępu do obszarów, które pomagają jednostce w integracji ze społeczeństwem – systemów politycznych, kulturowych i gospodarczych (Szarfenberg 2010, s. 133). Wykluczenie społeczne należy postrzegać zatem nie jako stan, lecz proces naznaczony przez intensyfikację poszczególnych pól marginalizacji (Pokora

2014, s. 11).

Wskazanie liczby osób wykluczonych społecznie w Polsce jest zadaniem niewykonalnym ze względu na brak danych. O ile można ją szacować, analizując rozmiary takich zjawisk jak bezdomność czy długotrwałe bezrobocie, o tyle niepoliczalne wydają się obszary mniej ostre (np. ograniczony dostęp do edukacji) (*Inkluzja społeczna...* 2020, s. 3).

Antidotum, odpowiedzią na zjawisko wykluczenia społecznego, jest proces inkluzji społecznej (włączania), czyli – na gruncie socjologii – wtórna socjalizacja, odzyskiwanie dla społeczeństwa jednostek i grup społecznych. Jej celem jest ograniczenie liczby osób i całych rodzin, które funkcjonują na marginesie życia społecznego czy wręcz poza nim. Cel ten można osiągnąć poprzez umożliwienie i ułatwienie osobom lub grupom udziału w życiu społecznym, zawodowym, politycznym, kulturalnym, towarzyskim i rodzinnym (*Inkluzja społeczna ...* 2020, s. 3). Doskonałym obszarem, za pomocą którego można prowadzić proces włączania społecznego jest sport i aktywność fizyczna.

2. Sport i aktywność fizyczna osób z niepełnosprawnościami

Zdaniem lekarzy regularne podejmowanie aktywności fizycznej na każdym etapie życia wydłuża czas pozostawania w zdrowiu i zwiększa sprawność fizyczną. Systematyczne ćwiczenia zapewniają również komfort psychiczny i aktywność społeczną, co znacząco ogranicza możliwość wystąpienia stanów depresyjnych oraz przesuwają w czasie pojawienie się objawów demencji (Kozdroń 2014).

W 2009 roku w Polsce liczba osób z niepełnosprawnościami wynosiła 5,3 miliona, uwzględniając posiadających orzeczenie o niepełnosprawności (tzw. niepełnosprawność prawna – 4,2 mln osób) i/lub deklarujących poważne ograniczenia w wykonywaniu zwykłych czynności (tzw. niepeł-

nosprawność biologiczna – 2,6 mln osób). Liczba ta stanowiła blisko 14% ludności naszego państwa. Najczęstszymi przyczynami niepełnosprawności były schorzenia układu krążenia, narządów ruchu oraz problemy neurologiczne (*Stan zdrowia ludności...* 2011).

Wyniki badania przeprowadzonego przez Główny Urząd Statystyczny w 2012 roku („Uczestnictwo Polaków w sporcie i rekreacji ruchowej”) wykazują, że 25,8 procent osób z orzeczeniem o niepełnosprawności¹ uczestniczy w zajęciach sportowych lub rekreacji ruchowej. Wynik ten jest wyższy o 3,1 p. proc. w stosunku do poprzedniej edycji badania z 2008 roku, lecz jednocześnie jest o ponad 20 p. proc. niższy od wskaźnika dla ogółu ludności. Ze wszystkich ćwiczących osób z niepełnosprawnościami niecałe 40 procent regularnie uczestniczy w zajęciach grupowych (*Uczestnictwo Polaków...* 2013).

W ostatnich latach doszło w Polsce do istotnych przemian w zakresie polityki aktywizacji i integracji osób z niepełnosprawnościami, lecz wciąż nie sposób uznać sytuacji przedstawicieli tej grupy społecznej za dobrą i adekwatną do ich potrzeb. Wyniki badań zrealizowanych przez Elżbietę Kryńską i jej zespół wyraźnie dowiodły, że życie osób z niepełnosprawnościami w Polsce wciąż należy oceniać jako trudne i wymagające przeprowadzenia konkretnych zmian na kilku poziomach – systemowym, strukturalnym czy społecznym. Niezmiennie osoba z niepełnosprawnościami wywołuje bowiem w społeczeństwie obraz kogoś bezbronnego, niesamodzielnego i niepotrafiącego zadbać o siebie i własne interesy (Kryńska 2013, s. 12-15). Stereotypowo postrzega się osoby z niepełnosprawnościami jako ludzi lęklwych, nerwowych, słabych, niezadowolonych z życia i niepewnych siebie. Cechy te składają się na uogólniony obraz niepełnosprawnych

¹Osoby z niepełnosprawnością biologiczną nie zostały uwzględnione w badaniu. (przyp. aut.).

w społeczeństwie (Ostrowska 1997, s. 76).

Taka etykieta ogranicza lub zupełnie eliminuje osoby z niepełnosprawnościami z wielu dziedzin życia społecznego. Przedstawiciele tej grupy nie są traktowani jako partnerzy przy okazji różnych przedsięwzięć, lecz jedynie jako osoby, którym należy współczuć (Czykwin 2008, s. 32).

Zdaniem Antoniny Ostrowskiej społeczną charakterystykę osoby z niepełnosprawnością można wykazać na podstawie dwóch kategorii czynników: a) koncentrowanie się wyłącznie na słabościach i ograniczeniach psychicznych jednostki; b) nadmierne akcentowanie tych cech, które utrudniają jej interakcje z otoczeniem (Ostrowska 1997, s. 77). W społeczeństwie wysokie miejsca w hierarchii wartości zajmują zdrowie, siła, sukces, sprawność fizyczna, niezależność, produktywność i zamożność, a ponieważ osoby z niepełnosprawnościami nie kojarzą się z wymienionymi cechami, przedstawiciele tej grupy społecznej często muszą się zmagać z negatywnymi postawami ze strony innych (Kossewska 2003, s. 3).

Na sytuację osób z niepełnosprawnościami, według Romana Ossowskiego, istotny wpływ mają trzy czynniki: a) właściwości otoczenia społecznego; b) widoczność niepełnosprawności; c) stan materialny osoby z niepełnosprawnością (Ossowski 1999, s. 284-286). Znajdując się w niekorzystnym położeniu społecznym, osoby te mogą wykazywać problemy z podmiotowością, wolnością wyboru, równouprawnieniem oraz pozytywnym wizerunkiem społecznym (Szarfenberg 2008, s. 4).

Niewątpliwie negatywny wpływ na zachowanie osób z niepełnosprawnościami zarówno wobec siebie, jak i w stosunku do ludzi pełnosprawnych wywołują negatywne postawy i oczekiwania ludzi zdrowych. Znacząco utrudniają one zaakceptowanie własnej niepełnosprawności, przystosowania się do zaistniałej sytuacji i zniechęcają do podejmowania aktywności fizycznej. W skrajnych przypadkach może to prowadzić do odczuwania po-

gardy do siebie i swojej niepełnosprawności. Ograniczenie wysiłku fizycznego prowadzi do zwiększenia problemów zdrowotnych, również psychicznych, lecz niejednokrotnie ma bezpośredni wpływ na ograniczenie aktywności na płaszczyźnie społecznej, zawodowej i/lub ekonomicznej (Czykwin 2008, s. 20).

By nie dopuszczać do sytuacji skrajnych i poprawić obecną sytuację, prowadzi się zakrojone na szeroką skalę działania, mające na celu integrację i normalizację życia osób z niepełnosprawnościami. Szczególnie cenne są tu inicjatywy umożliwiające wszechstronne aktywizowanie osób z niepełnosprawnościami w różnych dziedzinach życia. Jedną z nich jest sport (Pieszak 2012, s. 136). Zadowolenie wynikające z uprawiania sportu czy aktywności fizycznej jest jednym z determinantów jakości życia ludzi z niepełnosprawnościami (Łuszczczyńska 2011). Dzięki sportowi mogą oni normalnie funkcjonować w społeczeństwie, a dodatkowo odczuwać radość z życia, ponieważ sport stanowi szansę indywidualnego rozwoju jednostki oraz jej integracji społecznej (Żukowska 2006, s. 126). By tak się jednak stało, by sport pełnił opisane powyżej funkcje, niezbędne jest stworzenie rozwiązań na poziomie legislacyjnym oraz akcje społeczne i inne działania prowadzone przez organizacje pozarządowe czy grupy samopomocowe (Tasiemski, Koper 2013, s. 129).

W Polsce model organizacji sportu osób z niepełnosprawnościami bardziej związany jest z rodzajem niepełnosprawności niż z podziałem na dyscypliny. Można wyróżnić organizacje działające w środowisku osób z niepełnosprawnością fizyczną (np. Stowarzyszenie Piłki Nożnej Osób Niepełnosprawnych AMP Futbol, Polski Związek Sportu Niepełnosprawnych Start), w środowisku niesłyszących i słabosłyszących (Polski Związek Sportu Niesłyszących), w środowisku niewidomych i słabowidzących (Stowarzyszenie Kultury Fizycznej, Sportu i Turystyki Niewidomych i Sła-

bowidzących Cross, Związek Kultury Fizycznej Olimp, Polski Związek Sportu Niepełnosprawnych Start) oraz w środowisku z niepełnosprawnością intelektualną (Związek Stowarzyszeń Sportowych Sprawni-Razem). Przeważnie w poszczególnych grupach działają organizacje wielosportowe, ale są też takie, które działają tylko w obrębie jednej dyscypliny (*Program Rozwoju Sportu 2015*, s. 75).

W sporcie osób z niepełnosprawnościami szczególnie mocno podkreśla się jego funkcję zdrowotną i leczniczą, zwraca się również uwagę na integrację społeczeństwa (Tasiemski, Koper 2013, s. 128). Dodatkowo poprzez sport wspierać można proces aktywizacji zawodowej, co wynika także z poprawy stanu zdrowia (Femniak 2006, s. 65). Sportowe formy rehabilitacji uważane są za fundamentalne w procesie przygotowywania osób z niepełnosprawnościami do jak najpełniejszego uczestnictwa w życiu społecznym, zawodowym i rodzinnym (Molik, Morgulec-Adamowicz, Kosmol 2008, s. 8). Aktywność fizyczna pomaga także w przezwyciężaniu kompleksów, lęków i osamotnienia, zapewniając przy tym zaspokojenie potrzeb jednostki niezbędnych do jej prawidłowego rozwoju fizycznego, psychicznego i społecznego (Tasiemski, Kennedy, Gardner, Taylor 2005). Z tego powodu aktywność sportową osób z niepełnosprawnościami określa się jako „forma uczestnictwa w kulturze fizycznej, której głównym celem jest utrzymanie i rozwój sprawności funkcjonalnej odzyskanej w procesie rehabilitacji leczniczej, a w przypadku osób wyrażających potrzebę współzawodnictwa, dążenie do osiągania jak najlepszych rezultatów” (Tasiemski, Koper 2013, s. 117).

Za prekursora sportu osób z niepełnosprawnością fizyczną uważa się Ludwiga Guttmanna. Przypisuje mu się następujące słowa: „Dla osoby niepełnosprawnej sport powinien być skutecznym środkiem przywracania kontaktu ze światem zewnętrznym, ułatwiając integrację tych osób ze spo-

łecznością obywatelską” (Sobiecka 1999, s. 119).

Współcześnie coraz szerzej opisywane jest pojęcie AAF, adaptowanej aktywności fizycznej (ang. *adapted physical activity*), określane też jako dostosowana aktywność ruchowa (Tasiemski, Koper 2013, s. 122). Jej istotnym składnikiem jest sport adaptowany (ang. *adapted sport*), czyli sport albo przystosowany, albo od początku stworzony z myślą o indywidualnych, specjalnych potrzebach osób z niepełnosprawnościami. Adaptowaną aktywność fizyczną można określić jako interdyscyplinarną dziedzinę nauki, ukierunkowaną na rozpoznawanie i wyjaśnianie indywidualnych różnic w zakresie aktywności fizycznej. Mieści w sobie zarówno badania naukowe, jak i świadczenie usług. Zwraca szczególną uwagę i mocno wspiera postawę akceptacji wobec odmienności, opowiada się za powszechnym dostępem do sportu i zachęca do aktywnego stylu życia. Forsuje nowe rozwiązania i inicjatywy odnoszące się do aktywności fizycznej, zaleca tworzenie kompleksowych programów oraz systemów wsparcia, walczy o wzmocnienie i upodmiotowienie jednostek (Tasiemski, Koper 2013, s. 123).

3. Wsparcie sportowców z niepełnosprawnościami ze strony miasta Krakowa

Między trzynastym a dwudziestym września 2020 roku Kraków będzie gospodarzem Mistrzostw Europy w AMP Futbolu. Ambasadorem wydarzenia został Robert Lewandowski. W stolicy Małopolski rywalizować będzie 16 drużyn. Przygotowania do organizacji największego turnieju amputbolowego w historii naszego państwa są również doskonałą okazją, by na poziomie lokalnego samorządu wesprzeć sport osób z niepełnosprawnościami.

W maju 2018 roku przy alei Focha 40 w Krakowie oddano do użytku Halę 100-lecia KS Cracovia wraz z Centrum Sportu Osób Niepełnospraw-

nych, a sześć miesięcy później pełna nazwa hali, ze względu na pojawienie się sponsora tytularnego, wzbogacona została o pierwszy wyraz – nazwę firmy Kärcher (Dybała). Budowa pochłonęła ponad 45,5 mln złotych, z czego około 32,5 mln złotych przekazane zostało przez Gminę Kraków. Reszta środków pochodziła z dotacji Ministerstwa Sportu i Turystyki (Żukowski).

Zarządcą hali jest Fundacja Centrum Inicjatyw Sportowych. Obiekt jest wielofunkcyjny, jego centralnym elementem jest duża sala gier o powierzchni 1308 m². To w niej odbywają się mecze czy zawody drużynowe. Trybuny przygotowane są do przyjęcia około ośmiuset widzów, z czego kilkadziesiąt miejsc dostosowanych jest do potrzeb kibiców poruszających się na wózkach inwalidzkich. Kompleks posiada również rozbudowane zaplecze, na które składają się pomieszczenia rehabilitacyjno-sanitarne, siłownia, sala konferencyjna, parking, taras widokowy oraz hotel.

W ostatnich miesiącach Kärcher Hala Cracovia stała się bardzo ważnym miejscem dla wciąż rozwijającego się w Krakowie i w Polsce sportu adaptowanego. Do najważniejszych wydarzeń, które odbyły się w tym miejscu, należy zakwalifikować m.in. Finał Mistrzostw Polski w Goalballu, Międzynarodowy Turniej Koszykówki na Wózkach For Heroes Cup, Finał Integracyjnych Warsztatów Tanecznych Revolution Dance, Mistrzostwa Polski w Bocci czy też Międzynarodowy Turniej Centralnej Ligi Blind Footballu. Dodatkowo obiekt ten służy miastu do organizacji szeregu inicjatyw dla seniorów i dzieci z niepełnosprawnościami. Prezes Fundacji Centrum Inicjatyw Sportowych, Agnieszka Plety, zaznacza, że Kärcher Hala Cracovii wraz z Centrum Sportu Niepełnosprawnych to przestrzeń o bardzo dużym potencjale, a dysponując tak nowoczesnym kompleksem, fundacja może zarówno wspierać sport osób z niepełnosprawnościami, ale również otworzyć drzwi dla wszystkich mieszkańców Krakowa, nie tylko przy okazji

projektów sportowych, lecz także kulturalnych i społecznych (*Coraz więcej sportu dla osób...* 2020).

Wewnątrz obiektu funkcjonują sekcje różnych dyscyplin parasportowych i paraolimpijskich. Na uwagę zasługuje fakt, że zrzeszeni są tam zawodowi sportowcy i pasjonaci, którzy mogą szlifować swoją formę pod okiem profesjonalnych trenerów. Osobom z niepełnosprawnościami umożliwia się uczestniczenie w bezpłatnych zajęciach m.in. szermierki i koszykówki na wózkach, strzelectwa laserowego czy goalballu. W najbliższym czasie mają zostać uruchomione grupy judo i boksu dla osób z niepełnosprawnościami intelektualnymi.

Krakowski obiekt jest doskonałą bazą treningową dla sportowców przygotowujących się do Igrzysk Paraolimpijskich w Tokio w 2020. Koordynatorem Centrum Sportu Niepełnosprawnych Hali Cracovii jest Marcin Królikowski, paraolimpijczyk z Nagano z 1998 roku, działacz i animator sportu osób z niepełnosprawnościami. Na co dzień w Centrum trenuje między innymi Anna Samel, srebrna medalistka Mistrzostw Polski w szermierce na wózkach z 2019 roku oraz najlepsza florecistka w kraju (KARCHER 2020).

4. Podsumowanie

Wszelka aktywność fizyczna i sport mogą stanowić doskonałe narzędzie inkluzji społecznej jednostek i grup wykluczonych. Aktywność na tym polu ludzi z niepełnosprawnościami nabiera współcześnie szczególnego znaczenia, stwarza bowiem szansę dla indywidualnego rozwoju i integracji społecznej. Dzięki temu osoba nie w pełni sprawna może zaspokoić potrzebę samorealizacji, lecz także społecznej akceptacji. Poza funkcją terapeutyczną sport i rekreacja fizyczna mogą wpływać na wydajniejszą pracę nad samym sobą osoby z niepełnosprawnościami, co pośrednio wpływa również na zawieranie szerszych kontaktów społecznych. Rozwój

umiejętności psychomotorycznych bez wątpienia wpływa na polepszenie wizerunku osoby z niepełnosprawnościami w oczach społeczeństwa. Bez wątpienia uczestnictwo w sporcie, poza wymiernymi korzyściami zdrowotnymi, niesie też korzyści społeczne, zmniejszając stygmatyzację społeczną i wydobywając z osób niepełnosprawnych potencjał rozwojowy (Nadolska, Koper 2012, s. 46). Poprawnie dobrana i aplikowana aktywność ruchowa, dostarczając pozytywnych doświadczeń, może neutralizować lub usunąć negatywne emocje, przejawiające się w formie wstydu, lęku czy depresji (Kowalik 2012, s. 25).

Chcąc w większym stopniu włączyć ludzi z niepełnosprawnościami do społeczeństwa, należy poszukiwać, wspierać i tworzyć rozmaite rozwiązania, dążące do minimalizacji marginalizacji i wykluczenia tej grupy społecznej. Sport na poziomie wyczynowym, amatorskim czy po prostu aktywność fizyczna może stanowić skuteczne narzędzie aktywizowania niepełnosprawnych i innych grup narażonych na wykluczenie.

Kärcher Hala Cracovii Centrum Sportu Niepełnosprawnych przy alei Focha 40 w Krakowie stała się ważnym miejscem dla sportu adaptowanego. Obiekt został zbudowany w przeważającej większości ze środków miejskich, Miasto Kraków jest także współorganizatorem szeregu inicjatyw nie tylko sportowych, ale także kulturalnych i społecznych, które mają wspierać sport osób z niepełnosprawnością, integrować środowisko seniorów i aktywizować młodzież z problemami.

Krakowska hala umożliwi sportowcom przygotowywanie się do Igrzysk Paraolimpijskich w Tokio w 2020, a stolica Małopolski przygotowuje się na przyjęcie 16 reprezentacji, które we wrześniu 2020 roku zmierzają się o tytuł Mistrza Europy w AMP Futbolu.

Bibliografia:

Literatura:

- Conn D. (2006), *The real people's game*, <https://www.theguardian.com/society/2006/may/31/homelessness.com> munities, 21.03.2020
- Czykwin E., Rusaczyk M. (red.) (2008), **Gorsi inni* — badania*, Białystok
- Dąbrowski T. (2017), *Najpopularniejsze sporty na świecie*, <http://activeandbeauty.com/najpopularniejsze-sporty-swiecie/>, 21.03.2020
- Dybała B. (2018), *Kraków. Hala 100-lecia Cracovii ma sponsora tytularnego*, <https://krakow.naszemiasto.pl/krakow-hala-100-lecia-cracovii-ma-sponsora-tytularnego/ar/c2-4882346>, 22.03.2020
- Estivill J. (2003), *Concepts and strategies for combating social exclusion. An overview*, International Labour Organization, Genewa
- Frieske K. (2008), *Dialog wokół wykluczenia społecznego*, Dialog, nr 9
- Femniak J. (2006), *Paraolimpiady w świetle antropologii filozoficznej*, [w:] Nowociń J. (red.), *Spoleczno-edukacyjne oblicza olimpizmu. Ruch olimpijski i niepełnosprawni sportowcy*, t. 1, Warszawa
- Główny Urząd Statystyczny (2011), *Stan zdrowia ludności Polski w 2009 r.*, Warszawa
- Główny Urząd Statystyczny (2013), *Uczestnictwo Polaków w sporcie i rekreacji ruchowej 2012 r.*, Warszawa
- Jaworska A. (2013), *Wykluczenie społeczne i marginalizacja – konceptualizacja zagadnień*, [w:] Apanel D., Jaworska A. (red.), *Obszary wykluczenia społecznego – sfera biologiczna i środowiskowa*, Toruń
- Kosowska J. (2003), *Spoleczeństwo wobec osób niepełnosprawnych —*

- postawy i ich determinanty*, [w:] *Studia Psychologica I*, Warszawa, http://www.ipsir.uw.edu.pl/UserFiles/File/Katedra_Socjologii_Norm/TEKSTY/kossewskaPostawyWobecNiepelnosprawnych_01.pdf, 21.03.2020
- Kowalik S. (2012), *Mechanizmy oddziaływania na osobę niepełnosprawną poprzez dostosowaną aktywność ruchową*, [w:] Kowalik S. (red.), *Kultura fizyczna dla osób niepełnosprawnych. Studia z dostosowanej aktywności ruchowej*, Poznań
- Kozdroń E. (2014), *Aktywność fizyczna w strategii działań w starzejącym się społeczeństwie*, Warszawa
- krakow.pl (2020), *Coraz więcej sportu dla osób z niepełnosprawnościami*, https://www.krakow.pl/aktualnosc/236272,202,komunikat,coraz_wiecej_sportu_dla_osob_z_niepelnosprawnosciami.html, 22.03.2020
- Kryńska E. (red.) (2013), *Analiza sytuacji osób niepełnosprawnych w Polsce i Unii Europejskiej. Raport przygotowany w ramach projektu „Zatrudnienie osób niepełnosprawnych — perspektywy wzrostu”*, Warszawa
- Łuszczynska A. (2011), *Psychologia sportu i aktywności fizycznej. Zagadnienia kliniczne*, Warszawa
- Ministerstwo Sportu i Turystyki (2015), *Program Rozwoju Sportu do roku 2020*, Warszawa, https://bip.msit.gov.pl/download/2/5611/Program_Rozwoju_Sportu_do_roku_2020_-_wersja_z_dnia_6_lipca_2015.pdf, 21.03.2020
- Ministerstwo Rozwoju Regionalnego (2012), *Strategia Rozwoju Kraju 2020*, Warszawa
- Molik B., Morgulec-Adamowicz N., Kosmol A. (2008), *Zespołowe gry sportowe osób niepełnosprawnych. Koszykówka na wózkach i rugby na wózkach*, Warszawa
- Nadolska A., Koper M. (2012), *Możliwości kształtowania Ja cielesnego*

- osób niepełnosprawnych poprzez ich uczestnictwo w sporcie dostosowanym*, [w:] Kowalik S. (red.), *Kultura fizyczna dla osób niepełnosprawnych. Studia z dostosowanej aktywności ruchowej*, Poznań
- Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (2013), *Policy Brief on Social Entrepreneurial Activities in Europe*, Luksemburg
- Ossowski R. (1999), *Teoretyczne i praktyczne podstawy rehabilitacji*, Bydgoszcz
- Ostrowska A. (1997), *Postawy społeczeństwa polskiego w stosunku do osób niepełnosprawnych*, [w:] Zakrzewska-Manterys E., Gustavsson A. (red.), *Upośledzenie w społecznym zwierciadle*, Warszawa
- Pieszak E. (2012), *Aktywność fizyczna a jakość życia osób z ograniczoną sprawnością*, [w:] *Ecologia Humana*, nr 10
- pkps.org.pl, *Inkluzja społeczna osób wykluczonych społecznie – z doświadczeń Polskiego Komitetu Pomocy Społecznej* (2016), <http://pkps.org.pl/wp-content/uploads/2016/12/Inkluzja-spoeczna.pdf>, 20.03.2020
- Pokora M. (2014), *Ekonomia społeczna w polityce przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu w Polsce*, [w:] *Ekonomia Społeczna*, nr 2
- Sobiecka J. (1999), *Sport inwalidów — wyobcowany krąg ludzi?*, [w:] *Postępy Rehabilitacji*, nr 3
- Strona internetowa KARCHER Hala Cracovia Centrum Sportu Niepełnosprawnych, <https://karcherhalacracovia.pl>, 22.03.2020
- Szarfenberg R. (2008), *Pojęcie wykluczenia społecznego*, Warszawa
- Szarfenberg R. (2010), *Marginalizacja i wykluczenie społeczne – panorama językowo-teoretyczna*, [w:] Szarfenberg R., Żołędowski C., Theiss M. (red.), *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Perspektywa poznawcza*, Warszawa
- Tasiemski T., Kennedy P., Gardner B., Taylor N. (2005), *The association*

of sports and physical recreation with life satisfaction in a community sample of people with spinal cord injuries, [w:] *Neuro Rehabilitation*, nr 20

Tasiemski T., Koper M. (2013), *Miejsce sportu w procesie rehabilitacji osób niepełnosprawnych fizycznie*, [w:] *Niepełnosprawność — zagadnienia, problemy, rozwiązania*, nr 8

Żukowska Z. (2006), *Wartości sportu mierzone uczestnictwem młodzieży niepełnosprawnej w igrzyskach paraolimpijskich*, [w:] Nowocien J. (red.), *Spoleczno-edukacyjne oblicza olimpizmu. Ruch olimpijski i niepełnosprawni sportowcy*, t. 1, Warszawa